

Әл-Фарабидің әлеуметтануында қалалардың сұрыпталуы сыртқы және ішкі белгілеріне байланысты жүргізіледі. Сыртқы белгісі – қоғамдардың көлемі жағынан айырмашылығы. Ішкісі сапалық сипатымен бағамдалады. Басты зейін қоғамдардың ішкі сипатына, яғни қоғамның қайырымды және қайырымды еместігіне аударылған. Әл-Фараби, мұнымен қоса, халықты табиғи құлқына, табиғи белгілеріне, адам мінезіне қарай сараптайды. Басты айырмашылық – тіл айырмашылығы, ойды білдірудің құралы болып табылатын сөйлем оралымдарының ерекшелігі. Халықтардың әртүрлілігімен әл-Фараби әлем мен адам арасындағы байланыс негізінде сипаттайды. Халықтар аспан денелерінің және қозғалмайтын жұлдыздар сфераларында орналасуы бойынша да бөлінеді. «Нақ осы сияқты, [не ана, не мына] халықтың тас төбесінде тұратын аспан бөлшектерінің айырмашылықтары» [4, 120 б.] да бұған басты себеп.

Қаланы құру барысында философтың ұстанар басты принциптері төменгі белгілерге саяды: теориялық ізгіліктер мен қайырымдылық ізгіліктер бір-бірінен ажырамас бірінші алғы шарттар ретінде қалыптасқан. Қайырымды қала бағыттары – қала құрылымының барлық ара қатынастарын тек әділеттікпен өлшеу; сондай-ақ қоғам мүшелерінің арасында әділетті мүлік бөлінісі; халықты тәрбиелеу және білім нәрін беруде алалаудан алшақ болу. Ерекше сипаты – қалың жұртты қала басшысының тек басқаруы ғана емес, тәрбиелеуі. Қайырымды қоғамда білімге баулу дәлелдеу, иландыру әдістері, сәйкесінше, философия мен дін негіздерін бірдей дәрежеде қолданумен жүзеге асырылады.

Әл-Фарабидің қоғам, мемлекет-қала мен адам туралы айтылған ойларынан біздің байқайтынымыз: *біріншіден*, ол қайырымды қала құруды мүмкін деп санады, *екіншіден*, аталмыш акцияның адамдарды қайта тәрбиелеу жұмысы арқылы іске асатынына кәміл сенді. Ол адамның өмірдегі басты орнын осылайша атап көрсетті. Тумыстан дана, дарынды адам – бірінші басшы билік күшімен халықты түзеуге қабілетті. Бұл үшін басшыға басқару өнері әбден қажет. Басшының басқару өнері оған қойылған он екі шартты игеруінен құралады.

Ортағасырлық араб-мұсылман философтарын толғандырған, көп жағдайда шешімін таппаған мәселелердің бірі мінсіз қоғаммен, кемелденудің шегіне жеткен мемлекет-қаламен байланысты болды. Өз ортасынан діттеген ұжмақтай қалаға сәйкес мемлекетті таппаған әл-

Фараби шындық өмірден қашып, ақиқаттан тығылмайды. Керісінше, надандыққа толы, қарама-қайшылығы мол қаланы барынша жетілдіруге күш салады, осы тұста әл-Фараби мемлекет жетілуінің өлшемдерін қалыптастырады. Қала туралы ой түйіндерін әл-Фараби Платонның «Мемлекетінен» алады. Платон идеялары теориялық қалыпқа құю ғана емес, олар практикалық қолданысымен де маңызды. «Мемлекеттің» келесі өркениеттерге әсері, әсіресе, әл-Фараби «салған» «Қайырымды қаласынан» көрініс табуы – осының дәлелі. Платонның идеалды мемлекет пен идеалды басшысы Халифаттың діни өмірі заңдылықтарымен үстемеленді. Антикалық өмір бейнесі мұсылман мемлекетінде қайтадан дүниеге келгендей болды.

Қоғамға нағыз бақытты тек шынайы философия, теориялық негізі бекем даналық арқылы ғана сыйлауға болады. Философияның қоғамдағы орны жоғары дәрежеде беку керек. Әйтпеген жағдайда, қоғам бақыттан алыстап кетеді. Сондай-ақ философтардың ахуалі нашарлап, өзін де, сөзін де тыңдар қауымды таппай, қараңғы қалада жалғыз қалып, өгейсініп, бақытқа жетуі мен жетілуі екі бөлек ағыспен кетері сөзсіз. Негізінен, бақыт жетілудің арқасында іске асады. Жетілу белгілі бір өмір сүру аймағын қажетсінеді. Философ білімі, рухани байлығы, адамгершілік қасиеті бойынша күндегі тіршіліктен жоғарылап жетілгенмен, надан қалада бақытқа жете алмайды. Жетілген философ бақытқа жету үшін қайырымды қоғам болуы тиіс. Қоғам кемелдігі – бақытқа жетудің басты шарты. Қоғам мүшесі тек жетілген қоғамда ғана кәмілеттікке жететін болса, ол жетілу жолы міндетті түрде білім алумен жүзеге асады.

1. Лосев А. Платон // *Философская энциклопедия*. – М., 1967. – Т.4. – С. 266.

2. Сатыбекова С.К. *Гуманизм аль-Фараби*. – Алматы: Наука, 1975. – С. 117.

3. Джахид А.М. *Абу Наср аль-Фараби о государстве*. – Душанбе: Дониш, 1966. – 118 с.

4. Әл-Фараби. *Әлеуметтік-этикалық трактаттар*. – Алматы: Ғылым, 1975. – 419 б.

В данной статье проанализируется взгляды аль-Фараби о жителях добродетельного города.

This article attempts to analyze the views of al-Farabi, the residents of the virtuous city.

Ж.Алтаев, Ж.А. Амиркулова

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ЕУРОПА ҒЫЛЫМЫНА ӘСЕРІ

Орталық Азия, Қазақстан және бүкіл Шығыс халықтарының әлемдік ғылым мен мәдениет тарихында Фараб қаласының (Отырар, Оңтүстік Қазақстан) данышпан тумасы, ұлы ойшыл, философ, ғалым-энциклопедист әл-Фараби айрықша орынға ие.

Бұл кезеңдерде Орталық Азия мен Қазақстан халқының материалдық және рухани мәдениеті ерекше көркейе түсті – қалаларда сәулет ансамблі, өнердің синтезі мен архитектурасы дамыды. Сол дәуірдің керемет ескерткіштері: атақты Әмудария мен Иссык алтын заттар комплексі, Ескі Нистің эллинистикалық скульптуралар мен ритондар, Балалық-Тепе полихромды жазбалары, Аджина-Тепе, Отырар кітапханасы, александрлікпен салыстырғанда өзінің байлығымен кем түспеді, сонымен бірге Педжикент, Афрасиаб, Шахристан секілді керемет қақпалар ерекше стильмен жасалып, қазірге дейін өзінің эстетикалық сезімі бізге әсер етуде. Бұл сол аймақта орналасқан халықтың сәулет өнері куәгерлігінің айқын белгісі болып табылады. Зороастризм мен басқа да таралған діни ағымдары сол кезеңде абстрактылы ойлау, философияның дамуына алып келді. Алғашқы жазбаларда дами бастады, халықтың шығармашылық деңгейі көркейе түсті. Жоғарғы дәрежеге жеткен поэзия болды.

Б.э. VII ғ. ортасынан бастап Орталық Азия мен Қазақстанның жартысы орасан зор Араб халифатының құрамына қосылды. IX-XII ғғ. халифат мәдениеті сол кездегі еуропалықтан әлдеқайда жоғары дәрежеде болды. Оның тарихи зор еңбегі еуропалықтардың Шығыс халықтарының жетістіктерімен танысуын қамтамасыз еткен шығыс ғалымдарының еңбектері мен іс-әрекеттерінде меңгеріліп, шығармашылық тұрғыда өңделген көптеген антикалық дәстүрлердің (әсіресе, жаратылыстану ғылымдары мен философия саласы) кең таралуы деп есептуге болады. Фараби, Бируни, Ибн Сина және көптеген басқа да ойшылдар тек халифаттың ғана емес, бүкіл адамзат мәдениеті мен ғылымына аса ірі үлес қосты. Медициналық шығармалар мен математикалық трактаттар, астрономиялық кестелер мен түрлі тілден (ең алдымен антикалық) аударылған араб аудармалары Батысқа жетіп, жүз жыл бойы орасан зор абыройға ие болды. Батысеуропалық әдебиеттің дамуында да Шығыстың рөлі айрықша.

Белгілі қазақстандық ғалым-фарабитанушы А.Х. Қасымжанов айтқандай, әсіресе «араб ғалымдары эксперимент пен өлшемге жолды

көрсетіп, қазіргі ғылымның өкілдеріне айналды. А. Гумбольдт сол кезең мен аймақтың ойшылдарын нағыз жаратылыстану ғылымының жаратушысы деп бағалаған». [1, 159 б.]

Орта ғасыр кезеңінде әсіресе әл-Фараби өзінің философиялық жүйелі ойларымен, ғылым тарихында, логика, музыка теориясы, астрология, теоретикалық медицина, математика, мемлекет іліміне қатысты өзінің жарқын ойларын таныта отырып әлемдік ғылымға өзіндік ізін қалдырды. Оның ойлары ибн Сина және ибн Рушд сияқты кейінгі философтармен жалғастырылып, Спиноза философиясына және ол арқылы француз философиясына айтарлықтай өз ықпалын тигізді. Демек, әл-Фараби философиясы тек Орта және Таяу Шығыстағы әлеуметтік-философиялық идеялардың дамуына әсер етіп қоймай, Батыс Еуропаға да өз ықпалын тигізді деп айта аламыз. Академик М.М.Хайруллаев айтқандай, «әл-Фараби философиясы Ибн Баджа, Ибн Туфейль және Ибн Рушд секілді аса көрнекті ғалымдарды дүниеге әкелген XI-XIII ғ.ғ. «араптық» Испания және Солтүстік Африкадағы алдыңғы қоғамдық-философиялық ойлардың дамуына шешуші ықпалын тигізді». [2, 325 б.]

Белгілі философ Ибн Баджа (XI ғ. аяғы – 1138ж.) әл-Фарабидің бірсыпыра идеаларын дамытты. Оның индивидтің мінезін кемелдендіруі мен бақытқа жету жолдары баяндалған «Жалғыз өмір сүру салты туралы» атты басты еңбегі әл-Фарабидің әсерімен жазылған.

Әл-Фараби философиясы мен логикасы Ибн Туфейльге де (1110-1185) әсер етті, «Хай және Якзан ұлы туралы роман» деген еңбегінде ғылыми ойдың дамуына әсерін көрсетеді.

Әл-Фараби есімі көптеген еуропа елдеріне ертеден танымал болып, XII-XIIIғғ. өзінде-ақ оның философиялық трактаттары ежелгі еврей және латын тілдеріне аударылды. Бірақ әл-Фараби мұрасын жүйелі әрі нақты зерттеу оның трактаттарының мәтіні мен аудармаларын басып шығарумен қатар зерттеу жұмыстары шыға бастаған XIXғ. Ортасында шыға бастады. Ортағасырлық Еуропа классикалық ежелгі грек философиясымен көп жағдайда әл-Фараби еңбектері арқылы танысты. Тек XIIғ. кезінде оның «Ғылымдар классификасы» деген еңбегі латын тіліне екі рет аударылды. «Альфарабисуса» – «Сананың мәні туралы», «Сұрақтар негізі» және Аристотельдің «Физика», «Поэтика» еңбектеріне түсініктемелері, «Бақыт жолы туралы» және логикаға байланысты трактаттары мен басқа да еңбектері XIIғ. бастап XVIIғ. дейін

латын тіліне бірнеше рет аударылды. әл-Фарабидің кейбір трактаттары осы күнге тек латын тіліндегі аудармалар арқылы жетті, ал араб тіліндегі кейбір қолжазбалары өкінішке орай сақталмаған.

Әл-Фарабидің еуропа ғылымына әсері оның ізбасарлары ибн Сина, әсіресе ибн Рушд арқылы көрініс тапты деп айта аламыз. Аверроизм, негізінен XIII-XIV ғ.ғ. прогрессивті француз және итальян философиясына қатты әсер етіп, оның негізі болды. Батысеуропа ортағасырының ірі ойшылдары Р.Бэкон, Д.Скот өздерінің теориялық шығармаларында әл-Фараби, ибн Сина, ибн Рушд еңбектерін қолданды. Спинозаның кейбір трактаттарында құрылымы мен бағытына қарай әл-Фараби еңбектеріне жақындық сезіледі. Осман Әмин әл-Фараби мен Спинозаның ұқсас концепцияларын айтады. И.Мадкур екі ойшылдың зерде мен пайғамбарлық жайлы идеялық ұқсастықтарын көрсетеді. Олардың ішіндегі ең ұқсасы әл-Фараби мен Спинозаның әлеуметтік-саяси концепциялары жөніндегі ойлары. Мысалы, бақытқа жетудің жолдары, мақсаты, мемлекетті басқарудың формасы мен функциясы т.б. Спиноза, әл-Фараби секілді өзінің қоғам туралы ілімін адамның «шынайы» табиғатынан шығарады, мемлекеттің мақсаты әрбір адамды ақылмен басқарып, бақыт пен бостандық сыйлау дейді. Әл-Фарабидің адамдардың индивидуалды армандарының бірлігі ретіндегі социум ұғымы Ж.Ж. Руссоның «әлеуметтік келісім» идеясына сәйкес. Сондай-ақ әл-Фарабидің «білім – интуицияға негізделген» деген ойы Николаустың, Шеллингтің, Бергсонның және Штейнердің еңбектерінде өз көрінісін тапты. Әл-Фарабидің адам туралы негізгі идеясы микрокосмос және макроадамдар әлемі ретіндегі ойлары Николаус, Лейбниц, Спенсерден бұрын болды. Әл-Фарабидің зердеге негізделген этикалық жүйесі Еуропада тек XIX ғ-да И.Кант философиясында өз көрінісін тапты. Ф.Детриций сынды зерттеушілердің айтуынша: Шығыста Аристотель әл-Фарабидің еңбектерінің арқасында ғана Аристотель атанды дейді. Көптеген ортағасырлық ғалымдардың айтуынша әл-Фараби ортағасырлық еуропалық ойдың қалыптасуына әсер еткен перепатетизмнің негізін қалағандардың бірі. Шығыс перепатетиктері әл-Кинди, әл-Фараби, Ибн-Сина, Ибн Рушд сындылар Аристотель еңбектерін талдап, Еуропаға кеңінен танытты.

Сондықтан да араб тілді ортағасырлық философия көнегректік философияның алғашқы мұрасы ретінде шығармашылық жағынан дамытып, жаңа деңгейлерге көтерді. Әл-Фараби Шығыс пен Еуропа мәдениеттерін байланыстырушы «көпірге» айналды.

Белгілі қазақстандық фарабитанушы-ғалым А.Х.Қасымжанов: «Әл-Фарабидің түрлі мәдени дәстүрлерді сіңіруі, еуропацентризм мен азияцентризмді жоққа шығарады, түрлі мәдениеттердің дамуында тек аналогия ғана орын алмайды, сонымен қоса бір-бірін қамту, ықпал ету, қабылдау, күрес т.б. орын алады. Байланыстар тек көп жақты ғана болып қоймай, ең бастысы олар бір-біріне ықпал етіп, толықтыра түсті». [1, 12 б.] Қазақстандық философ А.Нысанбаевтың пікірінше: «Әл-Фараби түсіну мәселесіне үлкен мән беріп, көне антика дүниесі мен ортағасырлық араб мәдениеті сұхбаттастығына үлкен үлесін қосты. Ол мәдениеттердің қарсы дәстүрлерін үйлестіретін талантқа ие болып, өзіндік жүйе құрды. Бұл Екінші Ұстаздың талдау әдісі еді» [4, 110 б.].

Өз кезегінде әл-Фараби мұраларын тануда XIX – XX ғғ. Еуропалық ғалымдарды да айта кеткен жөн. Олар: XIX ғ. екінші жартысында ортағасырлық араб тілді Шығыс рухани мәдениеті жайлы еңбектер жазған неміс ғалымы М.Штейншнейдер, 1890ж. әл-Фарабидің сегіз философиялық трактатын Лондондық, Лейдендік және Берлиндік жазбалардан жариялаған Фридрих Детриций, неміс және ағылшын тілдерінде жарық көрген «Ислам философиясының тарихы» еңбегінің авторы, голландық ғалым Де Бур болды. Ортағасырлық араб философиясын зерттеген француз ғалымдар, соның ішіндегі фараби танушылар: И.Форгет, С.Дугат, Л.Лутхер, С.Мунк, Э.Ренан, И.Финнеген т.б. айтуға болады. Э.Ренанның «Аверроэс и авероизм» (Париж, 1952) еңбегінің маңызы зор. Танымал француз шығыстанушысы Р.Эрланже 1930-1935жж. әл-Фарабидің музыкаға қатысты «Китаб әл-мусика әл-кабир» («Музыканың үлкен кітабы») кітабын Парижде түпнұсқадан аударып, жарыққа шығарды. Бізге белгілісі, XX ғ. басында шығыстың рухани мәдениетін зерттеуде әл-Фараби мұраларын зерттеу өз жалғасын тапты. Көптеген шығыстанушы ғалымдардың, А.Мец, Л.Массиньон, Р.Блашэр, А.Массэ, Ф.Габриели, Э.фон Грюнбаум, Ф.Коплстон т.б. еңбектері жарыққа шықты. Сондай-ақ, ресейлік: И.Крачковский, Е.Бертельс, В.Бартольд сынды шығыстанушы-философтардың да қосқан үлестерін атап өткен жөн.

Әл-Фараби жайлы еңбектер Англия, Испания, АҚШ сынды мемлекеттерде де жарыққа шықты.

Шығыс ойшылының мұраларын зерттеуде Қазақстандық ғалымдар да өз үлестерін қосуда. Оның айғағы ретінде 1975ж. ойшылдың 1100 жылдығына арналған: Мәскеуде – «Әл-Фараби және әлемдік өркениет», Алматыда – «Әл-Фараби: Шығыс елдері ғылымы мен мәде-

ниетінің дамуы», Бағдатта – «Әл-Фараби және адамзат өркениеті» атты конференциялар. Бұл халықаралық конференциялардан әлем халықтарының көнеден қалыптасқан ғылыми және мәдени ынтымақтастығы аңғарылады.

2010 жылдың қараша айында Францияның Париж қаласында ЮНЕСКО-ның штаб пәтерінде «Әл-Фараби және Еуропалық ренессанс» атты халықаралық дөңгелек үстел болып өтті. Бұл жиынға Еуропаның бірнеше мемлекетінен келген Фарабитанушы ғалымдары қатысып, Әл-Фарабидің Ортағасырлық Еуропаның қайта өрлеу дәуіріне әсіресе жаратылыстану ғылымдары мен философиясына қанашалықты ықпалы болғандығын айтып өтті.

Бұл шығыстың «екінші ұстазы» әл-Фараби мұрасының қайта жаңғыруына себепші болатыны сөзсіз. Бүгінгі күні, біздің Республикамызда әл-Фарабидің философиялық трактаттарын зертеуде және оның аудармаларын басып шығару жөнінде үлкен жұмыстар жүргізілуде. Оған дәлел, профессор А.Х. Қасымжановтың жетекшілігімен, философия және құқық институты негізінде 1975 жылы құрылған, әл-Фараби мұрасының зерттеу орталығын атап өтсек болады, оған Қазақстанның, А.Машани, М.Бурабаев, Е.Харенко, К.Таджиковна, Б.Ошерович, Б.Тайжанов және А.Кубесов сынды беделді ғалымдары мен Ресейдің – Б.Гафуров, А.Сагадиев, Яшеревич және т.б. ғалымдарының қосқан үлесі мол. Зерттеу жұмыстарының нәтижесінде әл-Фарабидің келесі трактаттар сериясы баспаға ұсынылды: «Философиялық трактаттары», «Әлеуметтік-этикалық трактаттары», «Логикалық трактаттары», «Математикалық трактаттары», «Птолемейдің «Альмагестісіне» түсініктеме», «Ақыл және ғылым жөнінде», «Тарихи-философиялық трактаттары», «Жаратылыстану ғылымдарының трактаттары», «Музыка және поэзия жөнідегі трактаттар».

«Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша әл-Фарабидің 10 томдық шығармалар жинағын Лотос-Астана баспасында дайындап шығарды. Оған қоса 20 томдық «Қазақ халқының философиялық мұрасының» 2,3,4,16 томдары Әл-Фарабиге арналған.

1991 жылы әл-Фарабидің есімі, Қазақстан Республикасының жетекші білім және ғылым мекемесіне айналған – Қазақ Ұлттық Университетіне берілді. Ал, 1993 жылы осы университетте, әл-Фараби мұрасын зерттеуге арналған ғылыми зерттеу орталығы ашылды және бүгінгі күні де ол өзінің жалғасын табуда.

Қорытындылай келе келесі ойды айтқымыз келеді: ұлы адамдардың шығармашылығына зейін салып қарасақ, олар өздері өмір сүрген дәуірдің айқындаушы бейнесі болып табылады. Бірақ, Әбу Наср әл-Фараби өз заманының келбетті ғана болып қоймай, адамзаттың кемелдендікке үздіксіз ұмтылысын бейнелейді. Оның көтерген мәселелер қазіргі кезде де өз маңыздылығын жоғалтпаған, ал бұл мәселелердің шешімі адамдарға Батыс пен Шығыстың өркениеттер аралық сұхбаттастық идеалына жақындай түсуіне жағдай жасайды.

1. Қасымжанов А.Х. *Аль-Фараби*. – М.: Мысль, 1982. – 159 с.

2. Хайруллаев М.М. *Мировоззрение аль-Фараби и его значение в истории философии*. – Ташкент, 1967. – 325 с.

3. *Аль-Фараби и развитие Восточной философии*. – Астана, 2005. – 110 с.

В данной статье рассматривается непосредственное влияние учений аль-Фараби на европейскую науку эпохи Возрождения.

In this article is considered direct effect al-Farabi doctrine on the European science of Renaissance.

А.А. Демеуова

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ГОСУДАРСТВА И РЕЛИГИИ: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ

Учитывая, что религиозная ситуация кардинально изменилась за последние годы не только в Казахстане, но и в Западной Европе, изучение и обобщение опыта европейских государств в этой области может быть весьма интересным как в теоретическом, так и в практическом отношении.

Европейские государства, как и Казахстан, представляют собой поликонфессиональные и полиэтнические общества, где, как и у нас широко представлены новые религиозные образования. Спектр новых религиозных образований в Европе очень широк и как утверждают современные американские исследователи Р. Старк и